

مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام (ICIWG 2010)

بررسی قابلیت ها و تنگناهای توسعه گردشگری روستایی در استان کردستان

دکتر رحمت الله بهرامی

عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور اسلام آباد غرب

چکیده

گردشگری از پدیده های مهم اوائل قرن بیستم، به عنوان یکی از منابع مهم اقتصادی، و عاملی موثر در توسعه فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جوامع انسانی محسوب می گردد. گردشگری روستایی گرایش نوین در صنعت گردشگری است، که از دهه ۵۰ به بعد مطرح گردید. امروزه صنعت گردشگری روستایی به عنوان یک راهبرد می تواند با برنامه ریزی اصولی و شناسایی مزیتها و محدودیت های گردشگری روستایی، نقش موثری در توسعه و تنوع بخشی به اقتصاد منطقه ای برعهده داشته باشد، تحقیق به این سوال می پردازد که پتانسیلها و محدودیت های توسعه گردشگری روستایی در استان کردستان کدامند؟ چه راهبردها و راهکارهایی جهت توسعه گردشگری، که منجر به توسعه روستایی می گردد، وجود دارد؟ به این منظور مقاله حاضر با استفاده از روش مطالعات میدانی و تعیین نقاط قوت، ضعف، فرصتها و تهدیدها به شیوه SWOT به ارایه استراتژی و راهبرد در جهت توسعه گردشگری در مناطق روستایی استان کردستان پرداخته است. تجزیه و تحلیل های تجربی در منطقه مطالعه شده نشان می دهد که آستانه آسیب پذیری نقاط روستایی به علت گردشگری بودن مناطق غربی استان، بسیار بالاست و نیازمند بازنگری و ارایه سیاست های مناسب در جهت رفع محدودیتها و استفاده از مزیت های نسبی موجود می باشد.

کلید واژه ها: گردشگری روستایی، توریسم، کردستان، SWOT.

Evaluation function and bottlenecks in rural tourism development in Kurdistan

Dr: Rahmat Bahrami

Member of Payamnoor University, branch eslamabad

Abstract

Tourism phenomena important early twentieth century as one of the important sources of economic and cultural development factor, social and economical human societies is considered. Modern trends in rural tourism are tourism, which brought decades after the 50th. Today, rural tourism as a strategy can be identified with the planning principles and advantages and limitations of rural tourism, an effective role in economic development and regional diversity to charge part is, research that explores these questions and potential restrictions on rural tourism development are the province of Kurdistan? And how to develop strategies and solutions that lead to rural development Grdshgryy is, are there? For this purpose, the present method and field studies to determine the strengths, weaknesses, opportunities and threats presented method to strategy and SWOT strategy for tourism development in rural areas of Kurdistan is paid. Experimental analysis in the study showed that the threshold of vulnerability in rural areas due to tourism being the western province is extremely high and need Reviewing and providing suitable policies to eliminate restrictions and use of relative advantage is available.

Keywords: rural tourism, tourism, Kurdistan, SWOT.

مقدمه:

قرن بیست یکم، سده بهره گیری از فرصت های تجاری ارزشمند در بخش خدماتی به ویژه گردشگری است. فعالیت گردشگری امروزه به عنوان یکی از مهمترین و پویاترین فعالیت ها در جهان مطرح است. "در تمامی عرصه ها، چه در سطح جهانی، ملی و منطقه ای مورد توجه برنامه ریزان دولتی، شرکت های خصوصی قرار گرفته است. بسیاری از کشورها به این حقیقت پی برده اند که برای بهبود وضعیت زندگی اقتصادی خود باید ابتکار عمل به خرج دهند و درصدد یافتن راه های تازه ای برآیند (لطفی: ۵، ۱۳۸۴). به عبارتی توسعه ی صنعت گردشگری، به ویژه برای کشورهای در حال توسعه که با معضلاتی همچون میزان بی کاری بالا، محدودیت منابع ارزی و اقتصاد تک محصولی مواجه هستند، از اهمیت فراوانی برخوردار است (صباغ کرمانی، امیریان: ۱۱، ۱۳۷۹). آگاهی جوامع از این که گردشگری منبع درآمدی ارزی بسیار مناسب و قابل ملاحظه ای در اختیار یک کشور قرار می دهد، باعث شده است که گردشگری مفهومی بسیار گسترده در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... پیدا کند و به عنوان یک صنعت تلقی شود (طهماسبی پاشا و مجیدی: ۶۵، ۱۳۸۴).

با وجود اهمیت بی بدیل صنعت گردشگری در توسعه و شکوفایی اقتصادی، سیاست گذاری های مناسبی در خصوص ارتقاء آن در کشورمان صورت نپذیرفته و عمده تلاش های مربوط به توسعه ی صنعت گردشگری در دهه های اخیر، معطوف به رهیافت های تشویقی و تبلیغاتی و یا به عبارتی تقاضا محور بوده اند. در این راستا بیشتر هدف گذاری ها و وضع دستورالعمل های اجرایی معطوف به خصوصی سازی واحدهای اقامتی، تبلیغات جهانگردی، آموزش نیروی انسانی، سیاست های تشویقی ساخت تأسیسات ایرانگردی و جهانگردی، تخفیف های مالیاتی .. بوده که بیشتر جذب تقاضا را مد نظر قرار داده است، درحالی که چالش های پیش روی این صنعت، نه تنها استحکام و تداوم بیشتر سیاست های جانب تقاضا را طلب می کند، بلکه سیاست گذاری ابعاد عرضه و سازماندهی ساختار فعالیت بنگاه ها را نیز می طلبد (نویخت: ۵۹، ۱۳۸۷). درحالی که بسیاری از کشورها این صنعت پویا را به عنوان منبع اصلی درآمد، اشتغال، رشد بخش خصوصی و توسعه ساختار زیربنایی می دانند (ابراهیمی، خسرویان: ۳۲، ۱۳۸۴). از این رو باید توسعه ی گردشگری به عنوان یک استراتژی از جنبه های مختلف اقتصادی، اجتماعی، اکولوژیک و نهادی مورد بررسی قرار گیرد.

از نظر توان های محیطی گردشگری، ایران سرزمینی چهارفصل و با تمدنی چند هزار ساله و با بیش از ۶۵ هزار روستا از جاذبه های متنوع و منحصر بفرد تاریخی، مذهبی، فرهنگی و طبیعی برخوردار است. به همین دلیل در رتبه جهانی از نظر برخورداری از جاذبه های گردشگری در ردیف ده کشور برتر دنیا قرار گرفته است. در مقیاس منطقه ای نیز استان کردستان جزو استان های برتر کشور از نظر توان های گردشگری است. اما با این وجود نه کشورمان در مقیاس جهانی و نه استان کردستان در مقیاس منطقه ای، توانسته اند جایگاه واقعی خود را در سطح جهانی و منطقه ای بدست آورند.

استان کردستان بر روی کمربند زاگرس مرتفع واقع شده که بیش از ۸۲ درصد از مساحت آن کوهستانی و کوهپایه ای است. به تبع چنین شرایطی ۷۵ درصد سکونتگاه های روستایی استان کردستان در مناطق کوهستانی و درکوهپایه ها استقرار دارند (سالنامه آماری، ۱۳۸۶: ۶۵). همین ویژگی طبیعی استان کردستان را نسبت به سایر استان های کشور از حیث چشم اندازهای طبیعی متمایز ساخته است. بطوریکه از ۱۵۵۰ آثار گردشگری ثبت شده، بیش از ۵۰ درصد آنها را چشم اندازهای طبیعی شامل می گردد. وجود آب و هوای ملایم و مطلوب استان کردستان زمینه جذب گردشگران سایر استانها را فراهم آورده، بنا به روایت معاونت گردشگری استان کردستان در

سال ۱۳۸۷ و ۱۳۸۶ از حیث جذب گردشگر در رتبه سوم کشور بوده است (گزارش آماری گردشگری استان کردستان، ۱۳۸۸).

جان سخن این است اگر گردشگری روستایی به نحوی مناسب و برنامه ریزی شده و منطبق با معیارهای زیست محیطی مدیریت گردند، می تواند محرکی در فرایند توسعه یافتگی و حصول به پایداری توسعه در نواحی روستایی و نیز پایداری جوامع محلی در کلیه زیر شاخه های اقتصادی، اجتماعی فرهنگی و همچنین خود فعالیت گردشگری باشد (رضوانی: ۱۳۸۴، ۵۴). با این وجود گردشگری روستایی فعالیت بسیار پیچیده ای است که با بخش های دیگر جامعه و اقتصاد وجوه مشترکی دارد و "دارای آثار و پیامدهای مختلفی است که می باید در فرایند برنامه ریزی تمامی جوانب آن را مورد ملاحظه قرار داد تا از عوامل منفی جلوگیری شود و تاثیرات مثبت عوامل اقتصادی، اجتماعی و محیطی مرتبط با آن افزایش پیدا کند (Pearce, 1999). مقاله حاضر به این سوال پاسخ می پردازد که گسترش گردشگری در مناطق روستایی استان کردستان چه اثرات و پیامدهایی در ابعاد زیست محیطی، اقتصادی و اجتماعی در این ناحیه برجای گذاشته و برای توسعه پایدار گردشگری در این ناحیه چه راهکارهایی ضروری می باشند.

تعریف گردشگری روستایی :

لغت توریسم (Tourism) از کلمه تور (Tour) به معنای گشتن اخذ شده که ریشه در لغت لاتین Tours به معنای دور زدن، رفت و برگشت بین مبدا و مقصد و چرخش دارد که از یونانی به اسپانیا، فرانسه و در نهایت به انگلیس راه یافته است (Oxford, 1970, 189). در فرهنگ لغت لانگمن توریسم به معنای مسافرت و تفریح برای سرگرمی معنا شده است (Longman, 1988, 1712). در فرهنگ لاروس توریسم به معنای مسافرت برای تفریح [لذت یا رضایت] می باشد (Larousse, 1991, 3046).

اما واژه گردشگری روستایی، از دهه های ۱۹۵۰م به بعد گسترش یافت و در دهه های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰م بیشتر در زمینه اقتصاد گردشگری روستایی برای کشاورزان و جوامع محلی مورد توجه قرار گرفت، و تا به حال برنامه ریزان و صاحب نظران با ارائه راهبردها و راهکارهای مختلف، فعالیتها و اقدامات گسترده ای در فراهم کردن جذب توریسم، توسعه و گسترش فعالیت های توریستی انجام داده اند (افتخاری: ۱۳۸۵، ۸۴). گردشگری روستایی: به فعالیتها و گونه های متفاوت گردشگری در محیط های مختلف روستایی و پیرامون آنها که در بردارنده آثاری (مثبت / منفی) برای محیط زیست (انسان / طبیعت) است (سقای، ۱۳۸۲، ۴۳). بدیهی است این چنین برداشتی از گردشگری روستایی می تواند زمینه های مختلف فعالیت های گردشگری چون سکونتگاهها، رویدادها، جشنواره ها، ورزش ها و تفریحات گوناگون را در برگیرد که در محیط روستا شکل می گیرند (sharply, 1997, 61).

گردشگری راهبردی برای توسعه روستایی:

گردشگری روستایی راه حل کلی برای همه دردها و مسائل و مشکلات نواحی روستایی نیست، بلکه یکی از شیوه هایی است که ممکن است آثار اقتصادی مهمی داشته باشد و به نوعی می تواند به کند شدن روند تخلیه سکونتگاه ها روستایی و کاهش مهاجرت جمعیت روستای کمک نماید. توسعه گردشگری به عنوان راهبردی نوین

که از دهه ۵۰ به بعد آغاز گردید در آن سیاستگذاران محلی در جوامع روستایی به اهمیت این راهبرد پی برده اند. اما تجربه کافی برای اجرای آن ندارند. "در خصوص اینکه صنعت گردشگری چگونه از حرکت باز می ماند و یا ممکن است تاثیرات زیان آوری بر ارزش های فرهنگی واجتماعی داشته باشد. همچنین یک دیدگاه دیگر با این پیش زمینه فکری وجود دارد که گردشگری راه حل و علاج قطعی اقتصادی برای توسعه نواحی روستایی است. از طرف دیگر یک دیدگاه محتاطانه تر گردشگری را به عنوان فرایند برنامه ریزی یکپارچه که فرصت هایی را برای به حداقل رساندن منافع توسعه است معرفی می کند. دریک نگرش دیگر گردشگری روستایی به عنوان موتور محرکه توسعه روستایی معرفی شده است (افتخاری، قادری به نقل از Greffe, 1993:23).

امروزه با توجه به رونق این صنعت پویا در تمامی مناطق، ممالک و نواحی شهری و روستایی در دنیا، موضوع گردشگری پایدار مطرح گردیده است. "گردشگری پایدار سعی در تنظیم روابط بین جامعه میزبان، مکان گردشگری و گردشگران دارد؛ چرا که این رابطه می تواند پویا و سازنده و یا مخرب باشد و به دنبال تعدیل فشار و بحران بین این عناصر است تا آسیب های محیطی و فرهنگی را به حداقل رسانده، رضایت بازدیدکنندگان را فراهم آورد و به رشد اقتصادی ناحیه کمک کند. گردشگری می تواند با مشارکت در اشتغال زایی و ایجاد درآمد، اقتصاد جوامع محلی را احیاء کند و نیز می تواند در تقویت فرهنگ محلی سهیم باشد و در حفظ محیط زیست یا بازسازی محیط زیست طبیعی و انسان ساخت تغییر ایجاد کند. از طرف دیگر گردشگری قادر است اقتصاد جوامع محلی را تضعیف کند و کیفیت زندگی را کاهش دهد (رضوانی ۱۳۸۴:۵۵).

توسعه پایدار گردشگری توسعه ای است که در آن توازن و تعادل، حفظ ارزش ها و کیفیت اخلاقیات و اصول اقتصادی و نیز مزیت های اقتصادی همه به همراه هم دیده شده و کوشش می شود تا توسعه ای متعالی و متعادل و همه جانبه جایگزین توسعه صرفاً اقتصادی گردد. در این دیدگاه توسعه گردشگری با استفاده از منابع موجود به گونه ای است که ضمن پاسخ دادن به نیازهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ضوابط قانونی جامعه و انتظارات گردشگران بتوان وحدت و یکپارچگی، هویت فرهنگی، سلامت محیط زیست، تعادل اقتصادی و رفاه مردم محلی را تامین کرد (الوانی ۱۳۷۲:۱۰).

با توجه به دیدگاه ها و نظریات مختلف در زمینه گردشگری روستایی می توان ابراز داشت که گردشگری روستایی از یک سو با فراهم آوردن فرصت های جدید برای بسیاری از روستاها به عنوان وسیله ای است که به جوامع روستایی حیات دوباره می دهد و موجب توسعه این نواحی می شود و این سکونتگاه ها را با برجا نگه می دارد، و از سوی دیگر توسعه بدون برنامه ریزی شده آن سبب آسیب های اجتماعی و زیست محیطی در سکونتگاه های روستایی می شود (رضوانی ۱۳۸۴:۵۶).

بنابراین در توسعه روستایی، رویکردها و راهبردهای مختلفی نظیر رویکردهای اقتصادی، اجتماعی، کالبدی-فضایی، و جامع مطرح است. راهبرد توسعه روستایی همه جانبه یا یکپارچه روستایی و راهبرد توسعه پایدار از جمله راهبردهایی هستند که رویکردی جامع نسبت به برنامه ریزی توسعه روستایی دارند (رضوانی، ۱۳۸۳: ۹۳). وقتی سخن از توسعه همه جانبه روستایی مطرح می گردد شامل سه بخش کشاورزی، صنعت و خدمات است، که ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فضایی و سازماندهی فرایند توسعه را شامل می شود (پاپلی و ابراهیمی، ۱۳۵۸:۵۸). بنابراین گردشگری روستایی می تواند راهبردی برای توسعه همه جانبه دولت ها از نظر اقتصادی، اجتماعی، و زیست محیطی باشد. از نظر اقتصادی گردشگری می تواند اثرات اقتصادی مهمی را برای نواحی روستایی دربرداشته باشد. گردشگران روستایی برای اقامت، خرید کالاهای محلی، و خدمات، پول پرداخت می کنند. این

پول ها در فعالیت های محلی جریان می یابد و موجب تحرک مناطق روستایی در برآورده کردن هرچه بهتر و بیشتر نیازهای بازدیدکنندگان می شود و اثرات مهم اقتصادی آن به کند شدن روند تخلیه سکون تگاههای روستایی منتهی می شود (جوان و سقایی، ۱۳۸۳:۱۱۳)

در بعد اجتماعی نیز اعتقاد بر این است که ورود گردشگران به مناطق روستایی باعث ارتباطات مردم بومی با این افراد و تأثیراتی قابل ملاحظه در رشد و ارتقای فرهنگی و اجتماعی، بالا رفتن سطح سواد، و افزایش سطح مشارکت می شود. همچنین گردشگری روستایی به عنوان یک ابزار برای تولید اشتغال و توسعه اقتصادی در سطح منطقه، می تواند موجب کاهش فقر و افزایش درآمد گردد (مهدوی، به نقل از: Lyer, 2002, 14).

در این زمینه سه دیدگاه مطرح است. دیدگاه اول گردشگری را به عنوان راهبردی برای توسعه روستایی بکار می گیرد. در این دیدگاه با توجه به روند روز افزون تخریب روستاها و افول کشاورزی سعی در ارائه راهبردهای جدیدی برای احیاء نواحی روستایی از طریق ایجاد فعالیت های مکمل و یا متحول نمودن این نواحی با توجه به منابع طبیعی و انسانی آنها دارند و تنها راه احیاء مجدد این روستاها را ارائه برنامه هایی می دانند که بتوانند هم از منابع طبیعی و انسانی آنها بهره ببرند و هم باعث ایجاد درآمد و افزایش رفاه ساکنان نواحی روستایی گردند. در دیدگاه دوم، گردشگری به عنوان سیاستی برای بازساخت سکونتگاه های روستایی مورد توجه قرار می گیرد طرفداران این دیدگاه معتقدند که می توان از اتکاء بیش از حد تولیدکنندگان روستایی به کشاورزی کاست و آنها را در فرصت های اقتصادی جدیدی مشارکت داد. در کشورهای اروپای شرقی بر این دیدگاه یعنی توسعه گردشگری به عنوان ابزاری برای بازسازی مجدد روستاها پس از فروپاشی کشاورزی تأکید شده است. در دیدگاه سوم، گردشگری روستایی به عنوان ابزاری برای توسعه پایدار و حفاظت از منابع طبیعی مطرح است. این دیدگاه خواهان رشد بلندمدت گردشگری بدون اثرات مخرب بر زیست بوم های طبیعی است (رکن الدین افتخاری و قادری ۱۳۸۱:۳۲).

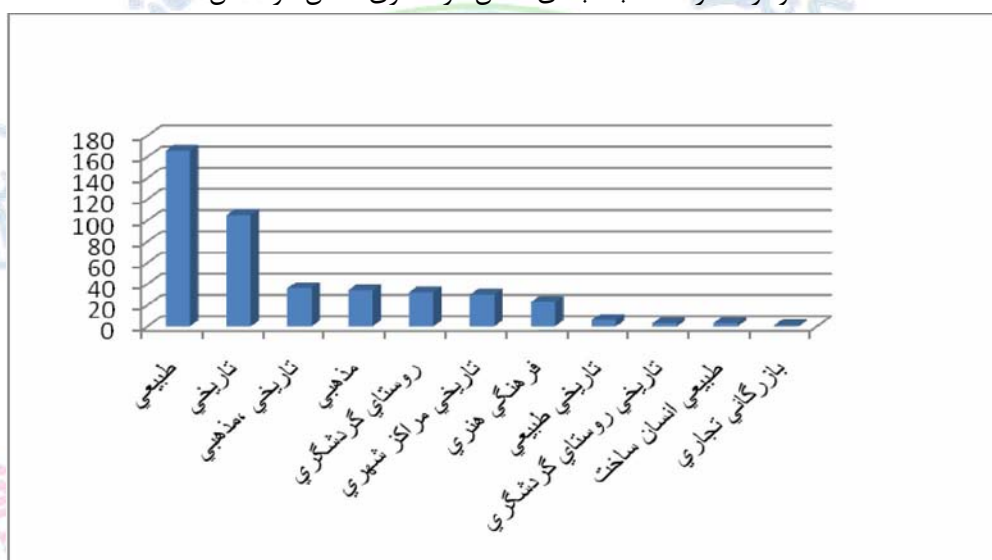
در دهه پایانی قرن بیستم بسیاری از برنامه ریزان اجتماعی- اقتصادی در کشورهای اروپائی گردشگری را روش مطمئن با چشم اندازی بسیار روشن برای توسعه روستاها بویژه در محرومترین آنها معرفی کرده اند (همان منبع). مطالعات انجام شده در کشورهای در کشورهای فرانسه، اتریش، سوئیس، انگلستان، ایرلند، تایلند و ژاپن نشان می دهد که گردشگری روستایی به سرعت در اقتصاد روستایی رشد کرده و مکمل فعالیت های کشاورزی شده است. ماهیت صنعت گردشگری ایجاد اشتغال و درآمد، متنوع سازی اقتصاد، مشارکت اجتماعی و استفاده از منابع محلی است. از آنجا که بخش اعظم مشکلات عقب ماندگی و توسعه نیافتگی روستایی نیز به فقدان این صنعت برمی گردد، گردشگری روستایی با حل مسائل و مشکلات فوق می تواند به توسعه روستایی کمک نماید (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۵:۳۲).

بنابراین توسعه گردشگری در نواحی روستایی می تواند نقش مهمی در متنوع سازی اقتصاد جوامع روستایی داشته و زمینه ساز توسعه پایدار روستایی باشد، از طرف دیگر وسیله ای برای تحریک رشد اقتصاد ملی از طریق غلبه بر انگاره های توسعه نیافتگی و بهبود استانداردهای زندگی مردم محلی بحساب آید (شریف زاده و مرادی نژاد: ۱۳۸۱، ۵۳).

جاذبه های استان کردستان:

بیش از ۱۱۵۵۰ آثار طبیعی، تاریخی، مذهبی و.. از سوی برنامه ریزان صنعت گردشگری استان کردستان شناسایی شده اند. از این میان بیشترین تعداد آنها با بیش از ۱۶۰ چشم اندازهای طبیعی، ۱۲۲ آثار تاریخی، ۴۰ آثار مذهبی، همانطوری که در نمودار شماره ۱ به ترتیب نشان داده شده اند، وجود دارد. از نظر قدمت تاریخی می توان آثار باستانی را به سه دوره مشخص قبل از تاریخ، پیش از اسلام و بعد از اسلام تقسیم کرد. نمودار شماره ۲ فراوانی آنها را نشان می دهد که بیشترین آن مربوط به دوره اسلامی، سپس به دوره پیش از اسلام و دوره قبل از اسلام بوده است. از نظر نظام توزیع اماکن گردشگری به ترتیب در شهرستان سنندج، بیجار، سروآباد، سقز، میوان، کامیاران، بانه، و دیواندره است.

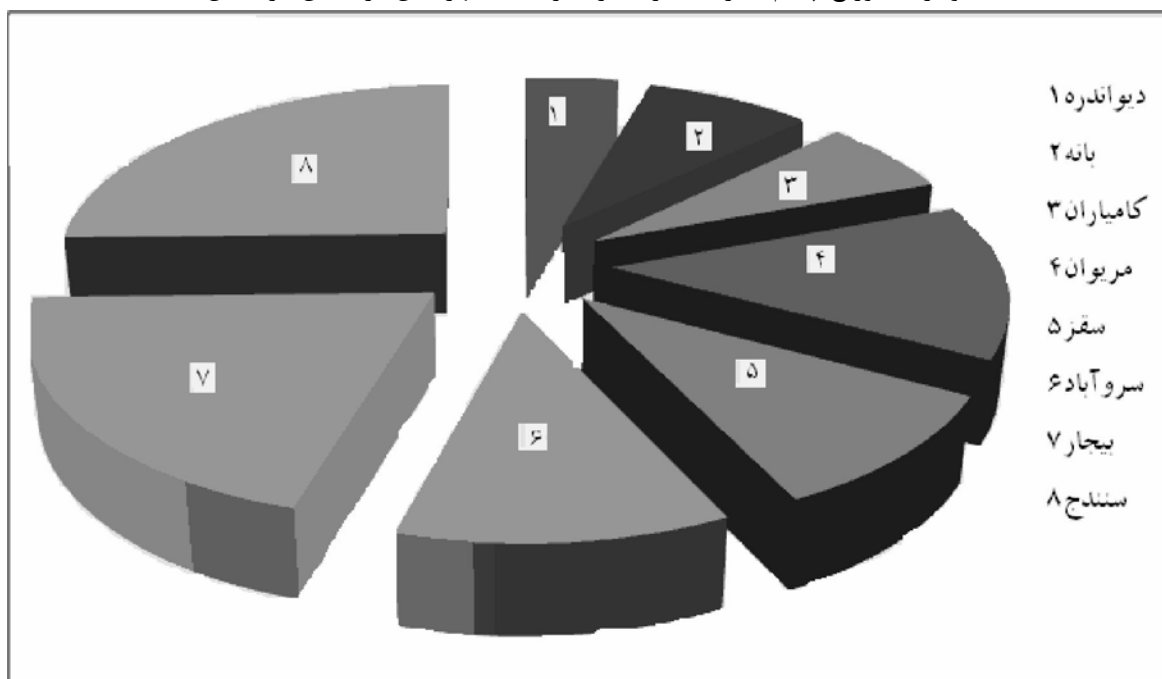
نمودار شماره ۱- طبقه بندی اماکن گردشگری استان کردستان

نمودار شماره ۲- چشم اندازهای تاریخی بر حسب قدمت تاریخی

نمودار ۳- توزیع چشم اندازهای گردشگری برحسب شهرستان در استان کردستان

ماخذ: معاونت گردشگری استان کردستان

روش شناسی:

انجام این تحقیق مبتنی بر روشی تحلیلی - توصیفی است. به منظور جمع آوری اطلاعات از روش اسنادی کتابخانه‌ای، مطالعات میدانی و تعیین نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها به شیوه SWOT به ارایه استراتژی و راهبرد در جهت توسعه گردشگری در مناطق روستایی استان کردستان پرداخته است. ماتریس SWOT یکی از مناسبترین فنون برنامه ریزی و تجزیه و تحلیل است که امروزه به عنوان ابزاری نوین برای تحلیل عملکردها و وضعیت شکاف، مورد استفاده طراحان و ارزیابان استراتژی قرار می‌گیرد (شریف زاده: ۱۳۸۱، ۵).

SWOT حروف اول چهار کلمه انگلیسی با معادل فارسی قوت (Strength) ضعف (Weakness) فرصت (Opportunity) و تهدید (Threats) می‌باشد (زیاری، ۱۳۸۳: ۲۳۸). تجزیه و تحلیل SWOT شناسایی نظام مند عواملی است که راهبرد باید بهترین سازگاری را با آنها داشته باشد. منطق رویکرد مذکور این است که راهبرد اثر بخش باید قوت‌ها و فرصت‌های سیستم را به حداکثر، ضعف‌ها و تهدیدها را به حداقل برساند. این منطق اگر درست بکار گرفته شود نتایج بسیار خوبی برای انتخاب و طراحی یک راهبرد اثر بخش خواهد داشت (پیرز و رابینسون، ۱۳۸۳، ۱۵۵). همچنین این مدل یکی از ابزارهای استراتژیک تطابق نقاط قوت و ضعف درون سیستمی با فرصت‌ها و تهدیدات برون سیستمی است (هریسون و جان، ۱۳۸۲: ۱۹۲).

بنابراین نقاط قوت و ضعف و فرصت‌ها و تهدیدها در چهار حالت کلی SO، WO، ST، WT، پیوند داده می‌شوند و گزینه‌های استراتژی از بین آنها انتخاب می‌شوند. تجزیه و تحلیل SWOT در تقسیمات مربوط به انتخاب راهبردی مورد استفاده قرار می‌گیرد. رایج‌ترین کاربرد آن فراهم کردن یک چهارچوب منطقی برای هدایت نظام مند بحث‌های سیستم، راهبردهای مختلف و در نهایت انتخاب راهبرد است. آنچه که یک برنامه ریز به عنوان فرصت می‌بیند برنامه ریز دیگر ممکن است آن را تهدید تلقی کند. همچنین یک نقطه قوت را احتمال

دارد دیگری ضعف ببینند. بدین ترتیب تشخیص های متفاوت ممکن است بازتاب ملاحظات سیاسی قدرت در درون سیستم و یا تفاوت چشم اندازهای واقعی باشد، نقطه کلیدی در این مدل، تجزیه و تحلیل دامنه ای از همه جنبه های موقعیتی سیستم و در نتیجه فراهم کننده چهارچوب مفیدی برای انتخاب راهبرد است.

دومین کاربرد مدل SWOT در جدول ۱ و ۲ نشان داده شده است. فرصت ها و تهدیدات کلید خارجی به طور سیستماتیک با ضعف و قوت های داخلی در یک رویکرد ساختاری شده مقایسه می گردند. هدف از این مقایسه شناسایی یکی از چهار الگوی خاص برای سازگاری موقعیت داخلی و خارجی است.

الف) **قوت و فرصت (SO)** : ناحیه یک، بهترین موقعیت است، سیستم با چند فرصت محیطی روبروست و قوت های بسیاری دارد که استفاده از فرصت ها را ترغیب می نماید. این وضعیت استراتژی های رشد را توصیه می نماید.

ب) **قوت و تهدید (ST)** : در ناحیه دوم، سیستم دارای قوت های کلیدی است لیکن با محیطی محیطی تهدیدزا مواجه می باشد. در این وضعیت، استراتژی ها از قوت های موجود برای ساختن فرصت های بلند مدت در سایر موارد استفاده می کنند.

ج) **ضعف و فرصت (WO)** : در ناحیه سوم، سیستم با یک فرصت خوبی روبروست، لیکن از چند ضعف داخلی رنج می برد.

د) **ضعف و تهدید (WT)** : در ناحیه چهارم، سیستم نه با فرصت و نه با قوت محیط داخلی مواجه می باشد بلکه از بعد داخلی با ضعف و از نظر بعد خارجی با تهدیدات متعددی مواجه می باشند. در این حالت بهترین استراتژی، استراتژی کاهش خواهد بود. (موسوی، ۱۳۸۵).

جدول ۱- ماتریس SWOT و نحوه تعیین استراتژی ها.

W نقاط ضعف	S نقاط قوت	ماتریس SWOT
WO استراتژی های	SO استراتژی های	فرصت ها ← O
WT استراتژی های	ST استراتژی های	تهدید ها ← T

ماخذ: (موسوی، ۱۳۸۵)

جدول ۲- ماتریس تهدیدات، فرصتها، نقاط ضعف و نقاط قوت

استراتژی رشد خارجی	استراتژی رشد داخلی
WO	SO
WT	ST
راهبرد دفاعی و کاهش	راهبرد تنوع توصیه می گردد

جدول ۳- ماتریس نگرش ها، اهداف و پیامدها

آثار و پیامد ها	هدفها	نوع نگرش به توسعه گردشگری روستایی
<ul style="list-style-type: none"> * ثبات جمعیت * حل معضل بیکاری * افزایش ضریب تکاثری درآمد * بهره برداری از منابع فاقد ارزش اسنادی 	<ul style="list-style-type: none"> * حل توسعه نیافتگی روستایی * کاهش مهاجرت * راه حل نهایی توسعه روستایی * کاهش آثار منفی و بهره برداری از آثار مثبت * کمک به توسعه سایر بخش های اقتصاد روستایی 	<p>گردشگری روستایی به عنوان راهبردی برای توسعه روستایی</p>
<ul style="list-style-type: none"> * کاهش مهاجرت * متنوع سازی اقتصاد * اهمیت به تولیدات بومی * ایجاد اشتغال جایگزین * ایجاد اشتغال غیر کشاورزی 	<ul style="list-style-type: none"> * ایجاد اقتصاد جایگزین برای کشاورزی * متنوع سازی فعالیت های اقتصادروستا * تشویق به سرمایه گذاری در بخش غیر کشاورزی * افزایش تقاضا برای محصولات محلی * تقاضا برای بهبود کیفیت زندگی * توزیع عادلانه درآمدها * ایجاد اشتغال جایگزین برای سکونتگاه های روستایی که فعالیت اقتصادی آنها تعطیل شده است. 	<p>گردشگری روستایی به عنوان سیاست باز ساخت</p>
<ul style="list-style-type: none"> * افزایش مشارکت مردمی در گردشگری و توسعه روستایی * حفاظت از منابع طبیعی و فرهنگی * تبدیل چرخه توسعه از محلی به بین المللی 	<ul style="list-style-type: none"> * به حداقل رساندن آسیب های فرهنگ و محیطی * افزایش مشارکت مردم * جلب رضایت بازدیدکنندگان * افزایش کیفیت زندگی * فراهم آوردن مقدمات دراز مدت توسعه روستایی 	<p>گردشگری روستایی ابزاری برای توسعه پایدار</p>

ماخذ: رکن الدین افتخاری و قادری

جدول شماره ۴ - ماتریس عوامل داخلی موثر بر گردشگری ناحیه مطالعه شده

ساختارها	نقاط قوت	نقاط ضعف
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> * محیطی بکر برای سرمایه گذاری توریسم * وجود صنایع دستی * جایگاه مناسب برای پرورش ماهیگیری * محلی مناسب برای توسعه زنبورداری * امکان توسعه باغداری * امکان بهره برداری از پوشش گیاهی در بخش های مختلف اقتصادی * تنوع بخشیدن به مشاغل خدماتی در مراکز روستایی * افزایش توان مالی روستاییان 	<ul style="list-style-type: none"> * عدم تمایل مردم منطقه جهت سرمایه گذاری در بخش توریسم روستایی * عدم وجود برنامه ریزی و سرمایه گذاری مطالعاتی * کمبود بودجه مالی * افزایش شدید قیمت زمین و مسکن روستایی و شهرهای اطراف،
اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> * وجود حس مشارکت مردم در طرح های توریسم روستایی * وجود آداب و رسوم سنتی و لباس های زیبا و جذاب * وجود موسیقی سنتی * وجود مکانهای زیارتی * وجود حس مهمانوازی مردم منطقه * ترکیب قومی یکسان * پیشینه تاریخی زیاد * بافت سنتی و قدیمی روستاها * وجود ابنیه های تاریخی و مذهبی * پایداری جمعیت و جلوگیری از مهاجرت 	<ul style="list-style-type: none"> * نامناسب بودن تسهیلات بهداشتی و درمانی * ناکافی و نامناسب بودن اماکن تفریحی، اقامتی و زیارتی * تعارض و تفاوت میان فرهنگ گردشگران با مردم محلی * نبود تورهای ساحتی و توریستی * نبود پهای گردشگری بین راهی مناسب برای گردشگران * نبود نقشه مکانهای تفریحی، تاریخی فرهنگی
اکولوژی	<ul style="list-style-type: none"> * وجود دریاچه ها طبیعی و مصنوعی * امکان فضایی مناسب و آرام برای استراحت و گذران اوقات فراغت * وجود پوشش جنگلی مناسب * برخورداری از منابع آب سالم و معدنی * قابلیت استفاده از ایجاد سایت اسکی * آب و هوای معتدل مدیترانه ای با میانگین بارش +۵۰۰ میلیمتر * محصولات کوهی و جنگلی * بافت قدیمی و پلکانی (خشکه چین) روستاهای مناطق غربی استان * وجود منابع آب سطح الارضی (رودخانه ها دائمی، فصلی، چشمه ها) 	<ul style="list-style-type: none"> * نامناسب بودن تاسیسات و تجهیزات ارتباطی و زیر ساختی * پائین بودن سطح سواد روستائیان * ناشناخته ماندن بسیاری از جاذبه های گردشگری شهرستان برای گردشگران داخلی
نهادی	<ul style="list-style-type: none"> * باور مسئولین به صنعت توریسم روستایی 	<ul style="list-style-type: none"> * عدم آشنایی روستائیان و عدم آموزش آنها * درنحوه ارتباط با توریسم

جدول شماره ۵- ماتریس عوامل خارجی موثر بر گردشگری در ناحیه مطالعاتی

شاخص	فرصت	تهدید
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> * افزایش توجه دولت به برنامه ریزی و سرمایه گذاری در بخش گردشگری * افزایش توجه بخش خصوصی به سرمایه گذاری در توریسم روستایی * ایجاد انگیزه کاری در میان روستائیان به منظور جلب توریسم 	<ul style="list-style-type: none"> * همجواری یا عراق و ورود کالاهای قاچاق که به دلیل سودآوری زیاد ممکن است جایگزین فعالیت های گردشگری شوند.
اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> * افزایش انگیزه بیشتر برای مسافرت و تفریح * افزایش توان فرهنگی مردم منطقه * توسعه گسترده شهر و روستا در ابعاد مختلف * استفاده از نیروهای متخصص و با تجربه در کادر اداری و پژوهشی توریسم * توسعه بنگاه ها و موسسات مربوط به تورهای روستایی * افزایش روزافزو گردشگران * علاقه گردشگران به بازدید از موارث فرهنگی، مذهبی و تاریخی * خیزش تفکرات زیست محیطی و فرهنگ گرایی * افزایش ارتباط ملل و مباحث گفتگوی تمدن ها و فرهنگها 	<ul style="list-style-type: none"> * از بین رفتن فرهنگ سنتی روستائیان با ورود ماهوار و گسترش روابط شهر و روستا * ازدیاد آسیب های اجتماعی در محیط روستا با توجه به موقعیت مرزی * گسترش اعتیاد در محیط روستا. بالا بودن نرخ مهاجرت روستایی.
اکولوژیک	<ul style="list-style-type: none"> * امکان پرورش ماهیگیری در کنار ردوخانه ها و دریاچه ها و محیط های پرورش ماهی * امکان پرورش زنبور عسل * امکان بهره برداری از پوشش گیاهی در صنایع دارویی * امکان بهره برداری پوشش نباتی در بخش های مختلف خوراکی، تزئینی، عطریات و علوفه دامی 	<ul style="list-style-type: none"> * آلودگی منابع آب در اثر ریختن زباله ها * غیر بهداشتی بودن فضای مسکونی به دلیل عدم شبکه فاضلاب.
نهادی	<ul style="list-style-type: none"> * افزایش توجه و حمایت مسئولین کشور از طرح توسعه توریسم روستایی با رویکرد اشتغالزایی و کسب درآمد 	<ul style="list-style-type: none"> * بوروکراسی اداری، کم اهمیت شمردن خواسته های روستائیان

تحلیل یافته ها براساس مدل SWOT :

همانطوریکه در جداول بالا نشان داده شد در این منطقه تعداد ۲۸ قوت داخلی در برابر ۱۳ نقطه ضعف داخلی و تعداد ۱۶ فرصت خارجی در برابر ۶ تهدید خارجی شناسایی شده است. به این ترتیب در مجموع تعداد ۴۱ نقطه قوت و فرصت به عنوان مزیت و ۲۳ ضعف و تهدید به عنوان محدودیتها و تنگناهای پیش روی این ناحیه جهت گسترش گردشگری قابل شناسایی است. لذا در یک جمع بندی و تحلیل ساده می توان گفت که آستانه آسیب پذیری ناحیه مطالعاتی بالا بوده و نیازمند بازنگری و ارائه سیاست های مناسب در جهت رفع ضعفها و تهدیدها با استفاده از نقاط قوت و فرصت ها می باشد.

الف) استراتژی های (SO (Maxi-Max):

مدیران در این وضعیت با بهرمندی از فرصت ها و نقاط قوت می توانند شرایط را به شکل مدیریتی کارا اداره نمایند. در این بخش می توان به نکات استراتژی های این بخش اشاره داشت:

- شناسایی و بهره گیری از جاذبه ها و فرآورده ها و مزیت ها توریست در استان کردستان.
- بهره گیری بهینه و هدفمند از افزایش انگیزه در بین طبقه شهرنشین و نیز تبلیغات گسترده در این راستا.
- استفاده از نیروهای متخصص و با تجربه به منظور ترویج و آموزش گردشگری از طریق نشست ها و جلسات متعدد.
- زمینه سازی و بهره برداری از حمایت های بخش خصوصی برای سرمایه گذاری در صنعت گردشگری

ب) استراتژیهای ST:

در رهبردهای تنوع بخشی که بر نقاط درونی و تهدید های بیرونی متمرکز است راهکارهای زیر به منظور تامین پاره های از نیازمندیها و رفع تهدیدات ارائه می گردد:

- تنوع بخشیدن به امکانات و خدمات و فعالیت های توریستی به منظور جلب رضایت گردشگران.
- تامین امنیت و تجهیز مسیرهای توریستی و تهیه بروشورهای راهنما برای گردشگران.
- تهیه محل خاص برای اقامت های شبانه گردشگرانی که در خارج از فضای هتل و مسافرخانه ها اقامت دارند (ایجاد کمپ هایی در فضای آزاد با شرایط امنیتی).
- جذب گردشگران، و از بین بردن ذهنیت عدم امنیت در استان کردستان.
- تلاش مسئولان سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری جهت نگهداری اشیاء مکشوفه از سایت های باستان شناسی و تامین امنیت آنها جهت راه اندازی موزه آثار تاریخی در شهرستان های استان
- تهیه فلیم های مستند از جاذبه های استان و پخش آنها در بین گردشگران، مدیران تورهای داخلی و خارجی توسط سازمان های میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع دستی استان و کشور.
- طراحی وب سایت اینترنتی جهت معرفی شهرستانها و جاذبه های توریستی آن.

ج) استراتژیهای (wo (Mini-Max):

در این راهبرد ضمن تاکید بر رفع آسیب پذیری ناحیه مطالعه شده راهکارهای زیر ارائه می گردد:

- برگزاری نشستها و سمینارهای توسعه سرمایه گذاری در صنعت گردشگری.

- آموزش و اطلاع رسانی به مردم در نحوه برخورد با گردشگر به منظور جلوگیری از تعارض بین گردشگران و مردم منطقه.
- زمینه سازی و تشویق مردم به مشارکت در جهت توسعه زیر ساخت ها و تجهیزات و تسهیلات توریستی به منظور افزایش درآمد آنها.
- ترغیب و تشویق مردم برای مسافرت به این منطقه از طریق معرفی جنبه های مختلف و جاذبه های گوناگون.
- فراهم ساختن امکانات جهت رونق توریسم درمانی با توجه به وجود چشمه هایی همچون کانی های موجود در سقز، گیاهان دارویی.
- توسعه گردشگری روستایی در سطح شهرستان با توجه به بافت سنتی و قدیمی روستاها و پلکانی بودن آنها به تبعیت از مورفولوژی منطقه.
- فراهم ساختن امکانات جهت توسعه اکوتوریسم با توجه به وجود جنگلهای بلوط، وجود چشمه های آب معدنی و آبشارهای زیبا، میانگین بالای بارندگی و ...
- فراهم ساختن امکانات جهت توسعه توریسم فرهنگی و تاریخی با توجه به وجود تپه باستانی مانند زیویه، و..
- آسان کردن ورود و خروج گردشگران از مبادی ورودی شهرستان های بانه، صلوت آباد، کامیاران و مریوان.

د: استراتژیهای (Mini-Min)WT:

- تهیه نقشه مسیر دسترسی به جاذبه های توریستی و انتشار آنها در سطح کشور، استان و شهرستان.
- ایجاد مراکز استراحتگاهی بین راهی.
- جذب دانش آموختگان مدیریت گردشگری و توریسم.
- تسطیح و آسفالت کردن مسیرهای دسترسی به جاذبه های توریستی.

نتیجه گیری:

صنعت توریسم بعنوان یک صنعت فرابخشی، فعالیت های مختلفی را در بر گرفته و با کلیه بخش های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بطور مستقیم و غیرمستقیم تعامل دارد. بنابراین یکی از عوامل اساسی در ایجاد تحول و دگرگونی در بخش توریسم کشور، مطالعه همه جانبه آثار و تبعات مثبت و منفی و نگاه منطقه ای به توسعه آن می باشد. یعنی اینکه در قالب فرآیند سیستمی جهت توسعه و رونق دهی به آن باید برنامه ریزی کرد. بررسی نقش گردشگری روستایی در توسعه جوامع محلی روستایی در استان کردستان موجب خودکفایی و تقویت اقتصاد منطقه. رونق صنایع دستی محلی، افزایش کیفیت زندگی و حل معضل بیکاری از مهمترین نقش های رونق گردشگری است. هرچند در کنار نقش های مثبت گردشگری روستایی، با پیامدهای منفی همچون تخریب پوشش گیاهی، افزایش قیمت زمین و مسکن و پیدایش قیمت های کاذب و بورس بازی زمین در مناطق روستایی که دارای توان گردشگری بوده و یا در امتداد مسیر گردشگری می باشند، روبرو بوده است. و یا تضاد اجتماعی بین جامعه میزبان و جامعه میهمان قابل تأمل است. هرچند که در آینده، تضادهای فرهنگی منجر به

تعاملات فرهنگی می گردد و در نهایت به رفاه و رفاقت منتهی می گردد. این یافته با مطالعات رضوانی، صفائی، افتخاری پشتیبانی می شود.

تحلیل اثرات و پیامدهای گردشگری در نواحی شهری و روستایی استان کردستان نشان می دهد جوانب مثبت مرتبط با گردشگری در این ناحیه اثرات خود را نشان داده و پیامدهای مطلوبی به دنبال داشته است. که از آن جمله می توان به نقش بازارچه های پيله وری در افزایش سطح درآمد روستاییان، رونق باغداری زود و سود بازده، ارتقاء سطح فرهنگی (آشنایی با فرهنگ دیگران و احترام به سایر اقوام بازدید کننده و همینطور تقویت روحیه مهمانوازی آنها)، گسترش خدماتی جانبی و ایجاد اشتغال، کاهش مهاجرت های روستا/شهری. رونق صنایع دستی مانند گیوه بافی و... اهتمام بیشتر به فرهنگ سنتی در برگزاری مراسمات و اعیادهای ملی، مذهبی و... در مقابل محدودیت های پیش روی در توسعه ای صنعت را می توان به عدم توجه مدیران استانی به نقش درآمد زایی پایدار این صنعت، کمبود بودجه در بخش توسعه ای این صنعت، ضعف زیر ساخت ها چه در زمینه خدمات اقامتی و چه در زمینه شبکه راه های ارتباطی.

در زمینه راهکارهای توسعه ای در این بخش که می تواند نقش مؤثری در توسعه پایدار گردشگری داشته باشد به موارد زیر اشاره داشت:

- با توجه به جاذبه های تاریخی، طبیعی، فرهنگی و موقعیت جغرافیایی بسیار مساعد منطقه در زمینه گردشگری روستایی توصیه می شود، گردشگری روستایی به عنوان محور توسعه اقتصادی- اجتماعی منطقه در برنامه ها مورد توجه قرار بگیرد.

- تهیه طرح جامع گردشگری و اجرایی نمودن آن توسط مدیریت کارا و توانمند.

- توسعه خدمات گردشگری با استفاده از سرمایه گذاری های خصوصی و مشارکت های محلی.

منابع:

- 1- ابراهیمی، علیرضا، محمدرضا خسروی (۱۳۸۴) عوامل مؤثر بر رشد و توسعه صنعت توریسم استان مازندران، مجموعه مقالات اولین همایش سراسری نقش صنعت گردشگری در توسعه استان مازندران، تهران، ناشر رسانش
- 2- آهنگران، محمد اسماعیلی (۱۳۸۲) اصول و مبانی برنامه ریزی استراتژیک، چاپ اول، انتشارات موسسه فرهنگی زهد.
- 3- الوانی، سید مهدی (۱۳۷۲) ساز و کارهای لازم برای توسعه پایدار جهانگردی، خلاصه مقالات برگزیده دومین اجلاس جهانگردی (فرهنگ و توسعه)، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- 4- پیرز، جان، ای و ریچارد، رابینسون (۱۳۸۳) مدیریت راهبردی، اجرا و کنترل، انتشارات سمت، تهران.
- 5- رکن الدین افتخاری، عبدالرضا (۱۳۸۵)، راهکار های توسعه گردشگری روستایی با استفاده از مدل SWOT دهستان لواسان کوچک؛ مجله مدرس علوم انسانی، دوره ۱۰، شماره ۲، تهران.
- 6- جوان، جعفر و سقایی، مهدی (۱۳۸۳)، نقش گردشگری روستایی در توسعه منطقه ای با تاکید بر مدیریت روستایی، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره ۲
- 7- رکن الدین، افتخاری، عبدالرضا، قادری، اسماعیل (۱۳۸۱) نقش گردشگری روستایی در توسعه روستایی، فصلنامه مدرس (علوم انسانی) دوره ششم، شماره دوم، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- 8- رنجبریان، ب، زاهدی، م (۱۳۷۹)، برنامه ریزی گردشگری در سطح ملی و منطقه ای، دانشگاه صنعتی اصفهان.
- 9- رضوانی، محمد رضا (۱۳۷۴) توسعه گردشگری روستایی با رویکرد گردشگری پایدار، انتشارات دانشگاه تهران.

- ۱۰- زیاری، کرامت الله (۱۳۸۳) مکتب ها، نظریه ها و مدل های برنامه و برنامه ریزی منطقه ای، انتشارات دانشگاه یزد، چاپ اول. یزد.
- ۱۱- سازمان ایرانگردی و جهانگردی (۱۳۸۷) گزارش سالیانه گردشگران داخلی کشور. سنندج.
- ۱۲- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان کردستان، (۱۳۸۴) گزارش اقتصادی و اجتماعی استان کردستان. سنندج.
- ۱۳- شاریلی، جولیا ریچارد، ۱۳۸۰، گردشگری روستایی؛ ترجمه رحمت الله منشی زاده و فاطمه نصیری، نشر منشی.
- ۱۴- شریف زاده، ابوالقاسم و مرادی نژاد، همایون (۱۳۸۱) توسعه پایدار گردشگری روستایی، ماهنامه اجتماعی- اقتصادی جهاد سازندگی. تهران.
- ۱۵- صباغ کرمانی، مجید، امیریان، (۱۳۷۹) بررسی اثرات اقتصادی توریسم در جمهوری اسلامی ایران (با استفاده از تحلیل داده-ستانده)، پژوهشنامه بازرگانی، پائیز شماره ۲۹. تهران.
- ۱۶- طهماسبی پاشا، جمعی، روفسیا مجیدی (۱۳۸۴) چشم انداز گردشگری سواحل جنوبی دریای خزر و آثار آن بر توسعه شهرها و روستاهای منطقه (مطالعه موردی شهرستان تنکابن) مجموعه مقالات اولین همایش سراسری نقش صنعت گردشگری در توسعه استان مازندران، تهران، ناشر رسانش.
- ۱۷- محلاتی، صلاح الدین، ۱۳۸۰، درآمدی بر جهانگردی، دانشگاه شهید بهشتی. تهران.
- ۱۸- موسوی، میر نجف، ۱۳۸۵، کاربرد مدل در جغرافیا با تاکید بر برنامه ریزی شهری و ناحیه ای، ناشر علم و دین.
- ۱۹- نویخت، محمد باقر (۱۳۸۷) توسعه گردشگری در ایران موانع و راهکارها، نشر دانشگاه آزاد اسلامی. تهران.
- ۲۰- لطفی، صدیقه (۱۳۸۴) نگرش سیستمی لازمه پایداری گردشگری در مازندران، مجموعه مقالات اولین همایش سراسری نقش صنعت گردشگری در توسعه استان مازندران، تهران، ناشر رسانش.
- ۲۱- هریسون، جفری و کارون، جان (۱۳۸۲) مدیریت استراتژیک، ترجمه بهروز تالی، انتشارات دانشگاه تهران.
- 22- Arwel, J., (1992) Is There a Real Alternative Tourism? Tourism Management, March,
- 23- Lyer, Pico: Postmodern Tourism, www. Scotlondon. Com, 2002.
- 24-www. WTO. com.
- 25- Sharply, J. and Richard. (1997): An Introduction Rural Tourism" India.
- 26- Pearce, D. (1999), tourist development, Longman, Harlow.